

Wymiary tożsamości a ich podmiotowe i kontekstowe korelaty¹

Anna Izabela Brzezińska²
Instytut Psychologii UAM w Poznaniu
Wydział Psychologii SWPS w Warszawie

Konrad Piotrowski
Wydział Psychologii SWPS w Warszawie

Elżbieta Garbarek - Sawicka, Kamila Karowska, Kinga Muszyńska
Instytut Psychologii UAM w Poznaniu

Streszczenie

W artykule zaprezentowano wyniki dwóch badań, w których udział wzięły osoby w okresie dorastania, wylaniającej się dorosłości i wczesnej dorosłości. W pierwszym badaniu poszukiwano związków pomiędzy wymiarami tożsamości (eksploracją wszerz, eksploracją w głąb, eksploracją ruminacyjną, podejmowaniem zobowiązania, identyfikacją z zobowiązaniem) a temperamentem i płcią. Osoby wysoko reaktywne i silnie persewerujące osiągnęły wyższe wyniki w zakresie trzech skal eksploracji niż osoby uzyskujące niskie wyniki na tych wymiarach temperamentu. Wysoka aktywność i niska reaktywność to konfiguracja wymiarów temperamentu, która w największym stopniu sprzyja podejmowaniu zobowiązań i identyfikacji z nimi. W badaniu drugim skoncentrowano się na związkach wymiarów tożsamości z poziomem lęku i poczuciem bezpieczeństwa finansowego osób badanych. Wysoki poziom lęku dość silnie wiązał się z wysoką eksploracją ruminacyjną, jednocześnie utrudniając podejmowanie zobowiązań i identyfikację z nimi. Także poziom dochodów oraz możliwość zaspokajania potrzeb okazały się istotnie związane zarówno z poziomem lęku, jak i z wymiarami tożsamości.

Subject variables and context variables in identity formation

Abstract

The paper presents the results of two studies in which adolescents, emerging-adults and early-adults participated. The first study aimed to discover correlations between identity dimensions (exploration in breadth, exploration in depth, ruminative exploration, commitment making and identification with commitment) on the one hand, and temperament and gender on the other. Highly reactive and strongly persevering persons scored higher on three exploration scales than persons with low scores on these temperamental dimensions. High activity and low reactivity proved to be the most favourable configuration of temperamental dimensions for making commitments and identifying with them. The other study focused on correlations between anxiety level and personal financial situation. Here, a high anxiety level proved to be rather strongly connected to high ruminative exploration, while at the same time making it difficult for the person to make commitments and identify with them. Also, the income level and ability to satisfy their needs was shown to be linked both to the participants' anxiety level and identity dimensions.

¹ Artykuł przygotowany w ramach systemowego projektu badawczego finansowanego ze środków Unii Europejskiej - nr WND-POKL-01.03.06-00-041/08 pt.: *Ogólnopolskie badanie sytuacji, potrzeb i możliwości osób niepełnosprawnych* na lata 2008-2010. Lider projektu - Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, partner naukowy - SWPS w Warszawie. Kierownik Zespołu Badawczego SWPS: prof. dr hab. Anna Izabela Brzezińska. Informacje o projekcie: www.aktywizacja2.swps.pl. Prezentowane w artykule dane stanowią część projektu adaptacji *Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości (Dimensions of Identity Development Scale - DIDS)*; Luyckx, Schwartz, Berzonsky, Soenens, Vansteenkiste, Smits, Goosens, 2008; por. Brzezińska, Piotrowski, 2009a, 2009b).

² Kontakt z autorami: aibrzez@amu.edu.pl oraz konrad.piotrowski@swps.edu.pl

Wprowadzenie

W niniejszym opracowaniu przedstawione zostaną wybrane wyniki pochodzące z dwóch badań, które miały na celu określenie czynników podmiotowych i kontekstowych, związanych z wymiarami formowania się tożsamości, a tym samym mogących stanowić czynniki ryzyka bądź czynniki wspomagające w procesie rozwoju tożsamości.

Rozwiązanie kryzysu tożsamości, jest od momentu ukazania się prac Erika H. Eriksona (1950, 1964) uważane za jedno z najważniejszych (o ile nie najważniejsze) zadanie, przed jakim stają osoby w okresie adolescencji.

Do niedawna sądzono (np. Schwartz, 2001), że tożsamość zbudowana w okresie dorastania jest względnie stała. Wyniki badań (Waterman, 1999; Bosma, Kunnen, 2001) wskazują jednak, że także po okresie adolescencji zachodzi intensywny proces kształtowania się i przekształcania tożsamości, powiązany między innymi z nowymi rolami i zadaniami, jakie podejmuje jednostka i ważnymi wydarzeniami w jej życiu, jak np. bliski związek, kolejny związek, małżeństwo czy rodzicielstwo, pierwsza praca, zmiana pracy, rozpoczęcie studiów, kolejne studia, zmiana miejsca zamieszkania, dłuższy wyjazd zagraniczny.

Współczesne doniesienia badawcze, które wskazują, iż formowanie się tożsamości jest coraz wyraźniej odraczane w czasie w związku ze zmianami społeczno - demograficznymi (np. Arnett, 2000, 2002, 2004) i wykracza daleko poza okres dorastania, nie zmieniają podstawowego założenia o ogromnej roli, jaką wynik rozwiązania owego kryzysu odgrywa w całym systemie regulacji zachowania jednostki. Od niemal pół wieku, kiedy to ukazały się pierwsze prace Jamesa Marcii (1966), za podstawowe wymiary związane z formowaniem się tożsamości osobowej uważa się eksplorację dostępnych alternatyw oraz podejmowanie decyzji i związanych z nimi zobowiązań w zakresie tych obszarów, które jednostka uzna za zgodne z jej potrzebami, oczekiwaniami i aspiracjami.

Badania nad rozwojem tożsamości w okresie post-adolescencyjnym są aktualnie pod dużym wpływem opracowanej przez Jeffrey'a Jensa Arnetta (2000) teorii wyłaniającej się dorosłości (*emerging adulthood*). Autor sugeruje, iż w związku ze zmianami społeczno – kulturowymi, zwłaszcza w społeczeństwach rozwiniętych i rozwijających się, pojawiła się nowa, nieobecna wcześniej faza w rozwoju,

występująca pomiędzy okresem adolescencji a okresem wczesnej dorosłości, która wiąże się z przedłużeniem fazy moratorium i odroczeniem podejmowania trwałych zobowiązań. Tym samym odroczeniu podlega także uformowanie się tożsamości jednostki. Obserwowane odraczanie podejmowania dorosłych ról społecznych przez młodych ludzi jest w głównej mierze wynikiem interakcji cech podmiotowych młodego człowieka, jak np. silna naturalna potrzeba eksploracji alternatyw i realiów społeczno – ekonomicznych, w których coraz większą rolę odgrywa poziom wykształcenia i zdobyte doświadczenia zawodowe oraz realne możliwości czasowego „zawieszenia” pełnego wkroczenia w dorosłość.

Wyniki przedstawionych w niniejszej publikacji badań miały na celu poszukiwanie tych czynników, tkwiących w jednostce lub stanowiących kontekst jej rozwoju, które mogą wiązać się z „utknięciem” w procesie rozwoju tożsamości wbrew jej woli bądź, z drugiej strony, mogących stanowić czynniki wspierające formowanie się tożsamości. Uwzględniliśmy zmienne temperamentalne i osobowościowe, związane przede wszystkim z funkcjonowaniem emocjonalnym oraz takie czynniki, jak płeć i sytuacja finansowa. Są to elementy, które mogą decydować o możliwościach człowieka i jakości jego relacji z otoczeniem, a tym samym odgrywać istotną rolę w procesie kształtowania się tożsamości.

Badanie 1: wymiary tożsamości a płeć i temperament

Płeć i temperament jednostki to charakterystyki, które dane są od chwili narodzin. Pomimo możliwych, powolnych zmian w zakresie charakterystyk temperamentu, wiązanych z wydarzeniami krytycznymi i oddziaływaniami środowiskowymi (Strelau, 2000; Eliaz, 2003), struktura temperamentu pozostaje względnie stała i wywiera istotny wpływ na funkcjonowanie jednostki i jej interakcje z otoczeniem od początku życia.

Dlatego też, planując badania mające na celu ocenę przydatności *DIDS*, jako narzędzia psychologicznego mającego na celu diagnozę fazy formowania się tożsamości w okresie dorastania, wylaniającej się dorosłości i wczesnej dorosłości, postanowiono sprawdzić, czy i jak poszczególne wymiary tożsamości związane są z tymi właśnie, podstawowymi dla człowieka, charakterystykami.

1. Problem

W literaturze dotyczącej kształtowania się tożsamości niezmiernie rzadko poruszana jest problematyka jej związków z temperamentem jednostki. Pewne dane uzyskać można z badań nad modelem tzw. Wielkiej Piątki (Costa, McCrae, 1992), która choć nazywana jest teorią osobowości, to dane na temat stabilności i odziedziczalności cech postulowanych przez tę koncepcję, sugerują ich traktowanie raczej jako cech temperamentu (Strelau, Zawadzki 2008), będących podstawą dla rozwoju potrzeb, postaw i schematów Ja.

W swoich badaniach Grotevant (1987), wykazał, że otwartość na doświadczenia sprzyja rozwiązywaniu kryzysu tożsamości. Również Cramer (2000) uznał otwartość na doświadczenie za istotny czynnik w rozwoju tożsamości, związany szczególnie z natężeniem eksploracji. W obszarze aktywności zawodowej zaobserwowano pozytywny związek pomiędzy ekstrawersją i sumiennością, składnikami Wielkiej Piątki, a podejmowaniem działań nastawionych na poszukiwanie informacji na temat możliwości rozwoju kariery zawodowej i aktywnym poszukiwaniem pracy (Reed, Bruch, Haase, 2004) czyli zachowaniami wyraźnie eksploracyjnymi.

Także Luyckx i wsp. (2006) analizowali związki cech Wielkiej Piątki z wymiarami tożsamości stwierdzając, iż ekstrawersja, sumiennosc i ugodowosc sprzyjają podejmowaniu zobowiązań oraz identyfikacji z nimi, podczas gdy neurotyczność wiąże się negatywnie z obydwoima wymiarami zobowiązania. Jak wynika z badań (Clancy, Dollinger, 1993), to właśnie wysoka ekstrawersja i wysoka sumiennosc, przy niskiej neurotyczności, są silnie związane ze statusem tożsamości osiągniętej (wysokie natężenie eksploracji i zobowiązania), podczas gdy w przypadku osób o statusie moratoryjnym (wysoka eksploracja przy braku/małym natężeniu zobowiązania) i rozproszonym (niska eksploracja przy braku/małym natężeniu zobowiązania) obserwuje się wysokie natężenie neurotyczności, introwersję i niską sumiennosc.

Składowe temperamentu związane są więc zarówno z działaniami nastawionymi na eksplorację otoczenia i własnych zobowiązań, jak i z ich podejmowaniem i identyfikowaniem się z nimi. Jak dotąd nie prowadzono badań nad temperamentalnymi korelatami eksploracji ruminacyjnej. Pewne przewidywania

można jednak wysnuć analizując inne cechy związane z temperamentem jednostki. Wyniki badań przytaczanych przez Zawadzkiego i Strelaua (1997) wskazują, iż wymiary reaktywności emocjonalnej i perseweratywności korelują dodatnio z poziomem lęku, która to zmienna jest ważną składową eksploracji ruminacyjnej (Luyckx, Schwartz, Berzonsky, Soenens, Vansteenkiste, Smits, Goosens, 2008). Z tego powodu można zakładać, że wysoka reaktywność i wysoka perseweratywność powinny zwiększać prawdopodobieństwo doświadczania trudności w formowaniu się tożsamości, co znajdzie swoje odbicie w wysokim natężeniu eksploracji ruminacyjnej.

Badania nad międzypłciowymi różnicami w zakresie temperamentu (Zawadzki, Strelau, 1997) dowodzą, iż kobiety uzyskują wyższe wyniki w zakresie reaktywności emocjonalnej, perseweratywności i wrażliwości sensorycznej, natomiast mężczyźni cechują się wyższą aktywnością, wytrzymałością i żwawością. Dlatego też kobiety powinny uzyskiwać wyższe wyniki na skali eksploracji ruminacyjnej mierzonej za pomocą *DIDS*. Potwierdzają to doniesienia z badań Luyckx'a i in. (Luyckx, Schwartz, Berzonsky, Soenens, Vansteenkiste, Smits, Goosens, 2008), w których stwierdzono, że kobiety charakteryzuje wyższe natężenie eksploracji ruminacyjnej oraz eksploracji w głąb, przy jednoczesnym braku różnic międzypłciowych w odniesieniu do skal zobowiązania (PZ, IZ). Może to sugerować, że kobiety i mężczyźni różnią się strategiami formowania tożsamości. Przedstawiciele obu płci na podobnym poziomie podejmują zobowiązania i identyfikują się z nimi, jednak kobiety, po pierwsze, doświadczają większego natężenia problemów i obaw w tym procesie, po drugie, mają silniejszą tendencję do analizowania jakości dopasowania pomiędzy zobowiązaniami a własnymi potrzebami.

Planując niniejsze badania postawiono następujące pytania:

- (1) Czy mężczyźni i kobiety różnią się natężeniem poszczególnych wymiarów tożsamości?
- (2) Czy wymiary temperamentu wiążą się istotnie z wymiarami tożsamości? Które wymiary temperamentu wiążą się z poszczególnymi wymiarami tożsamości i jaki kierunek przybierają te powiązania?

2. Osoby badane

W badaniach wzięło udział 381 osób w wieku od 14 do 25 lat. Badani byli uczniami gimnazjów (88 osób - 23,1% próby), szkół średnich (153 osoby - 40,2%

próby) oraz szkół wyższych (138 osób - 36,2% próby). Kobiety stanowiły 60,1% uczestników badań (229 osób), mężczyźni 39,1% (149 osób), 3 osoby nie podały informacji na temat płci. Badania przeprowadzono w marcu i kwietniu w 2009 roku. Przeprowadziły je Kamila Karowska (2009) oraz Kinga Muszyńska (2009).

3. Narzędzia badań

W badaniu tym wykorzystano zestaw dwóch narzędzi kwestionariuszowych. Pierwsze to *Skala Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS)*. Narzędzie zostało stworzone przez zespół belgijskich psychologów z Uniwersytetu Katolickiego w Leuven. Powodem opracowania skali była chęć zintegrowania w jednym kwestionariuszu obszarów związanych z formowaniem się tożsamości, które były wcześniej mierzone za pomocą odrębnych narzędzi. Szczegółowa charakterystyka skali oraz teoretyczne podstawy jej powstania znajdują się w artykule A. I. Brzezińskiej i K. Piotrowskiego (2009a). Poniżej zamieszczono skrótowy opis poszczególnych podskal *DIDS*:

- **Eksploracja wszerz (EW) (*exploration in breadth*):** definiowana jest jako zakres, w jakim jednostka poszukuje różnych alternatyw w odniesieniu do swoich celów, wartości i przekonań, zanim podejmie stosowne decyzje i związane z nimi zobowiązania;
- **Eksploracja w głąb (EG) (*exploration in depth*):** obejmuje pogłębioną ocenę już dokonanych wyborów i podjętych zobowiązań w celu stwierdzenia stopnia, w jakim zobowiązania te spełniają jej osobiste standardy (Meeus, Iedema, Maassen, 2002);
- **Eksploracja ruminacyjna (ER) (*ruminative exploration*):** dotyczy natężenia obaw jednostki i doświadczanych przez nią problemów w angażowaniu się w ważne dla rozwoju tożsamości obszary; osoby uzyskujące wysokie wyniki na tej skali mogą mieć kłopoty z uzyskiwaniem satysfakcjonujących odpowiedzi na pytania tożsamościowe, co owocować może pojawianiem się uczuć intruzywnych, takich, jak niepewność czy poczucie niekompetencji, a w konsekwencji prowadzić do obniżenia się poczucia jakości życia i wzrostu poziomu doświadczanego napięcia (Luyckx i in., 2008a);

- **Podejmowanie zobowiązania (PZ) (*commitment making*):** dotyczy zakresu, w jakim jednostka dokonała wyborów i zobowiązań w zakresie kwestii ważnych dla rozwoju tożsamości;
- **Identyfikacja z zobowiązaniem (IZ) (*identification with commitment*):** stopień, w jakim jednostka identyfikuje się z dokonanymi wyborami, dokonała ich internalizacji oraz ma poczucie pewności, iż dokonane wybory były lub nadal są dla niej odpowiednie (Luyckx i in, 2008a).

Oprócz *Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości - DIDS*, w badaniu wykorzystano także kwestionariusz *FCZ - KT* (Zawadzki, Strelau, 1997), służący do pomiaru temperamentu w zakresie wymiarów postulowanych przez Regulacyjną Teorię Temperamentu (RTT). W analizach wykorzystano trzy skale pochodzące z kwestionariusza *FCZ - KT*:

- **Reaktywność emocjonalna (RE)** - określana jako „tendencja do intensywnego reagowania na bodźce wywołujące emocje, wyrażająca się w dużej wrażliwości i niskiej odporności emocjonalnej” (Strelau, 1997, s. 62),
- **Aktywność (AK)** - czyli „tendencja do podejmowania zachowań o dużej wartości stymulacyjnej lub do zachowań dostarczających silnej stymulacji zewnętrznej” (Strelau, 1997, s. 62),
- **Perseweratywność (PE)** - „tendencja do kontynuowania i powtarzania zachowań po zaprzestaniu działania bodźca (sytuacji), który to zachowanie wywołał” (Strelau, 1997, s. 61).

4. Wyniki

Porównania rozwoju tożsamości kobiet i mężczyzn wskazują znacznie więcej podobieństw niż różnic pomiędzy tymi grupami, niemniej w niektórych projektach badawczych obserwuje się istotne różnice międzypłciowe (np. Schwartz, Côté, Arnett, 2005). W przypadku naszych badań analiza wyników uzyskanych przez kobiety i mężczyzn (Tab. 1), wskazuje na różnice w zakresie natężenia wymiarów eksploracji. Kobiety uzyskały istotnie wyższe wyniki w odniesieniu do skal EW, EG oraz ER. Pozostaje to w zgodności z wynikami, które uzyskali twórcy skali *DIDS* (Luyckx, Schwartz, Berzonsky, Soenens, Vansteenkiste, Smits, Goossens, 2008; Luyckx, Schwartz, Goossens, Pollock, 2008; Luyckx, Soenens, Goossens, Beckx, Wouters, 2008), którzy wykazali większe nasilenie eksploracji w głąb i eksploracji

ruminacyjnej w grupie kobiet. Brak istotnych różnic w przypadku skal zobowiązania (PZ, IZ) również pozostaje w zgodzie z innymi badaniami prowadzonymi z zastosowaniem *DIDS*.

Zastanawiać może natomiast bardzo duża (w stosunku do pozostałych) na korzyść kobiet różnica pomiędzy kobietami i mężczyznami w zakresie eksploracji wszerej (EW), nieobserwowana w innych badaniach, w których wykorzystano *DIDS*. Jest to wynik, który wymaga sprawdzenia w dalszych badaniach.

Tab. 1. Wymiary tożsamości a płeć

Skala	Kobiety n = 228 wiek M = 18,30; sd = 2,19	Mężczyźni n = 147 wiek M = 17,93; sd = 2,63	Wyniki testu t - Studenta
EW	M = 4,28; sd = 0,79	M = 3,87; sd = 0,77	t(376) = - 4,84; p < 0,001 K > M
EG	M = 4,01; sd = 0,81	M = 3,77; sd = 0,82	t(376) = - 2,67; p < 0,01 K > M
ER	M = 3,56; sd = 0,95	M = 3,31; sd = 0,85	t(376) = - 2,52; p < 0,05 K > M
PZ	M = 3,95; sd = 1,07	M = 4,04; sd = 0,96	t(376) = 0,77; p > 0,05 K = M
IZ	M = 4,26; sd = 0,89	M = 4,20; sd = 0,80	t(376) = - 0,72; p > 0,05 K = M

Źródło: opracowanie Konrad Piotrowski na podstawie badań Kamili Karowskiej (2009) i Kingi Muszyńskiej (2009)

Wszystkie analizowane wymiary temperamentu okazały się istotnie związane z wymiarami tożsamości (Tab. 2). Reaktywność emocjonalna oraz perseweratywność wiążą się silniej z wymiarami eksploracji niż ze skalami zobowiązania, co wskazuje na większą zależność eksploracji od sfery emocjonalnej. Wraz ze wzrostem natężenia tych dwóch wymiarów rośnie zakres eksploracji we wszystkich trzech obszarach (EW, EG, ER). W przypadku eksploracji ruminacyjnej, siła związku z perseweratywnością spada, co może wskazywać, że w przypadku problemów z kształtowaniem tożsamości (skal ER), to właśnie poziom reaktywności odgrywa szczególnie silną rolę. Zostało to potwierdzone w modelu analizy regresji. Po wprowadzeniu do modelu trzech wymiarów temperamentu jako zmiennych niezależnych, a eksploracji ruminacyjnej jako zmiennej zależnej, okazało się, że tylko reaktywność pozostała istotnie związana z poziomem ER.

Natężenie ruminacyjnej eksploracji jest dość silnie powiązane z poziomem lęku (Luyckx, Schwartz, Berzonsky, Soenens, Vansteenkiste, Smits, Goosens, 2008,

por. Badanie 2 – patrz dalej), którego wysoki poziom obserwuje się także wśród osób wysokoreaktywnych (Zawadzki, Strelau, 1997). Z tego względu ruminacyjną eksplorację można by określić mianem „eksploracji lękowej”, w której obawy związane z przyszłością prowadzą do natrętnego powtarzania działań w znanych już sobie obszarach przy jednoczesnej niezdolności do podjęcia stosownych decyzji i przyjęcia na siebie powiązanych z nimi zobowiązań.

W przypadku skal zobowiązania natężenie perseweratywności przestaje odgrywać istotną rolę, natomiast współczynniki korelacji PZ i IZ z reaktywnością są niemal dwukrotnie niższe niż w przypadku związku tej zmiennej ze skalami eksploracji. Niemniej, wysoka reaktywność emocjonalna utrudnia zarówno podejmowanie, jak i identyfikację z zobowiązaniami.

Czynnikiem, który ułatwia formowanie się tożsamości osobowej poprzez obniżanie tendencji do ruminacyjnego eksplorowania otoczenia oraz wspierania podejmowania i identyfikowania się z zobowiązaniami jest aktywność. Osoby, które są temperamentalnie predysponowane do radzenia sobie z sytuacjami o dużej wartości stymulacyjnej (lub same tych sytuacji poszukują) odczuwają niższy poziom lęku i chętniej podejmują zobowiązania, z którymi jednocześnie się identyfikują.

Tab. 2. Związki między wymiarami tożsamości a temperamentem

Zmienne	EW	EG	ER	PZ	IZ
RE	0,31***	0,26***	0,31***	- 0,17**	- 0,14**
AK	0,06	0,11*	- 0,11*	0,17**	0,27***
PE	0,33***	0,25***	0,18***	- 0,01	0,05

Źródło: opracowanie Konrad Piotrowski na podstawie badań Kamili Karowskiej (2009) i Kingi Muszyńskiej (2009)
p = * 0,05; ** 0,01; *** 0,001

Jak wynika z danych przedstawionych w Tab.2., odmienne składowe temperamentu odpowiadają za różnice w poszczególnych wymiarach formowania się tożsamości. Im większa możliwość radzenia sobie z napięciem, jakie niesie ze sobą podejmowanie kolejnych zadań okresu dorastania i wyłaniającej się dorosłości, tym większa szansa na rozwiązanie kryzysu tożsamości poprzez podejmowanie zobowiązań. Koncentracja na własnych emocjach, zwłaszcza negatywnych, lęk i niska odporność emocjonalna to z kolei czynniki, które mogą prowadzić do

przedłużania okresu moratorium, nawet wbrew woli jednostki i fiksacji na „trwaniu w kryzysie”.

Zaobserwowano również istotne różnice w natężeniu wymiarów temperamentu w zależności od płci. Kobiety uzyskały wyższe wyniki w zakresie reaktywności ($M = 4,48$, $sd = 1,93$ vs. $M = 3,52$, $sd = 1,79$ w grupie mężczyzn; $t(376) = -4,85$, $p < 0,001$) i perseweratywności ($M = 3,96$, $sd = 1,48$ vs. $M = 3,15$, $sd = 1,54$ w grupie mężczyzn; $t(376) = -5,09$, $p < 0,001$). Nie zanotowano istotnych różnic pod względem aktywności. Wynik ten może tłumaczyć silniejszą koncentrację kobiet na eksploracji, która dodatnio koreluje z reaktywnością i perseweratywnością.

W toku dalszych analiz posłużono się analizą skupień wg metody k - średnich, wyodrębniając 4 skupienia ze względu na natężenie badanych wymiarów temperamentu (Tab. 3). Wśród osób należących do poszczególnych skupień, znalazły się dwie grupy, które zostały określone jako „niezharmonizowani”. Osoby badane w skupieniu nr 1 uzyskały wysokie wyniki we wszystkich skalach, co wskazuje, że dostarczają one sobie silnej stymulacji, jednocześnie mając niską zdolność do radzenia sobie z wysokim napięciem. Do skupienia nr 2 trafiły osoby, które wykazują zapotrzebowanie na stymulację, jednak ich niska aktywność sugeruje, że takiej stymulacji sobie nie dostarczają. W przypadku osób należących do kolejnych skupień, mamy do czynienia z temperamentem zharmonizowanym: wysokiej reaktywności i perseweratywności odpowiada niska aktywność (skupienie nr 3), a niskiej reaktywności i perseweratywności odpowiada wysoka aktywność (skupienie nr 4).

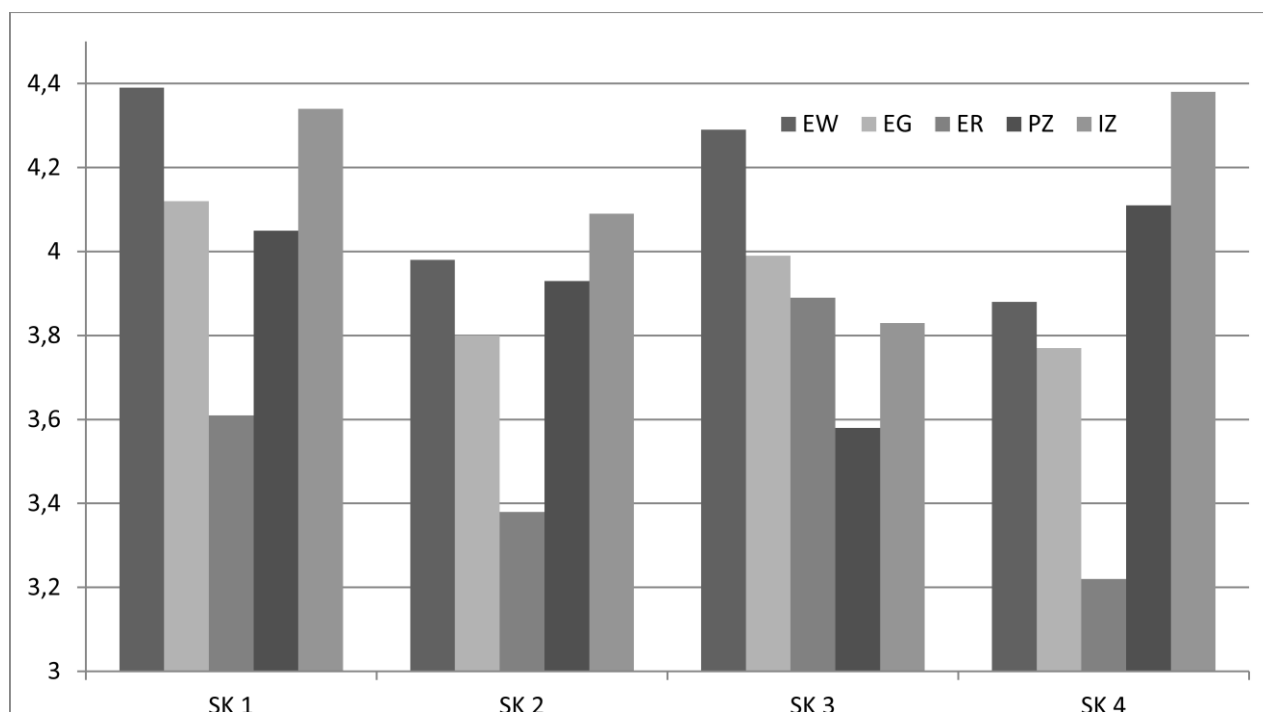
Tab. 3. Skupienia wymiarów temperamentu

Wymiary temperamentu	Skupienie 1 Niezharmonizowani – wysokoreaktywni (n = 116)	Skupienie 2 Niezharmonizowani – niskoreaktywni (n = 71)	Skupienie 3 Zharmonizowani – wysokoreaktywni (n = 54)	Skupienie 4 Zharmonizowani – niskoreaktywni (n = 138)
RE	5,36	3,52	6,56	2,41
AK	5,42	2,53	2,09	5,61
PE	4,78	3,25	4,85	2,42

Źródło: opracowanie Konrad Piotrowski na podstawie badań Kamili Karowskiej (2009) i Kingi Muszyńskiej (2009)
Uwaga: wykorzystano analizę skupień metodą k-średnich

Różnice w natężeniu poszczególnych wymiarów temperamentu pomiędzy wyodrębnionymi skupieniami są istotne statystycznie [Reaktywność emocjonalna: $F(3,378) = 229,07$; $p < 0,001$, Aktywność: $F(3,378) = 279,42$; $p < 0,001$, Perseweratywność: $F(3,378) = 119,32$; $p < 0,001$]. Zastosowane testy *post-hoc* (NIR) wykazały, że brak statystycznie istotnej różnicy występuje jedynie pomiędzy skupieniami 1 i 4 w odniesieniu do wymiaru aktywności oraz pomiędzy skupieniami 1 i 3 w przypadku perseweratywności.

Następnie sprawdzono natężenie wymiarów tożsamości w poszczególnych skupieniach (Rys. 1).

	Skupienie 1 Niecharmonizowani – wysokoreaktywni (n = 116)	Skupienie 2 Niecharmonizowani – niskoreaktywni (n = 71)	Skupienie 3 Scharmonizowani – wysokoreaktywni (n = 54)	Skupienie 4 Scharmonizowani – niskoreaktywni (n = 138)	p
EW	M = 4,39 (a)	M = 3,98 (b)	M = 4,29 (a)	M = 3,88 (b)	p < 0,001
EG	M = 4,12 (a)	M = 3,80 (b)	M = 3,99 (a, b)	M = 3,77 (b)	p < 0,01
ER	M = 3,61 (a)	M = 3,38 (a, b)	M = 3,89 (c)	M = 3,22 (b)	p < 0,001
PZ	M = 4,05 (a)	M = 3,93 (a)	M = 3,58 (b)	M = 4,11 (a)	p < 0,05
IZ	M = 4,34 (a)	M = 4,09 (b)	M = 3,83 (b)	M = 4,38 (a)	p < 0,001

Rys. 1. Wymiary tożsamości w skupieniach wyodrębnionych ze względu na konfigurację cech temperamentu

Źródło: opracowanie Konrad Piotrowski na podstawie badań Kamili Karowskiej (2009) i Kingi Muszyńskiej (2009)

Uwaga: odmienne indeksy znajdujące się obok wartości znajdujących się w tabeli wskazują na istotne różnice pomiędzy skupieniami

Wyniki analiz zdają się potwierdzać tezę o związku temperamentu i poszczególnych wymiarów tożsamości. W skupieniach nr 1 i nr 3, a więc w grupach osób wysokoreaktywnych i z silną tendencją do perseweracji, obserwuje się wyższe (niż w pozostałych skupieniach) natężenie wymiarów eksploracji (EW, EG, ER), przy czym eksploracja ruminacyjna jest najwyższa w skupieniu nr 3, które odznacza się także najwyższą reaktywnością emocjonalną. W przypadku skal PZ i IZ najwyższe wyniki zanotowano w skupieniach nr 1 i nr 4, czyli wśród badanych o najwyższej aktywności.

5. Wnioski

Zaprezentowane analizy wskazują na istotny związek wymiarów tożsamości, mierzonych *DIDS*, zarówno z płcią, jak i z temperamentem jednostki. Z uwagi na brak badań nad relacją „wymiary tożsamości – temperament” niemożliwe jest dokonanie jakichkolwiek porównań, jednak wydaje się, że uzyskane zależności, zwłaszcza w odniesieniu do reaktywności i perseweratywności (wiążących się z wysokim poziomem lęku) oraz ich związków z eksploracją ruminacyjną, stanowią przesłankę do wniosku o dużej trafności skali *DIDS*.

W przypadku płci uzyskano dane w większości zbieżne z wynikami twórców narzędzia, co z jednej strony potwierdza jego trafność, z drugiej natomiast wskazywać może na swego rodzaju podobieństwa strategii kształtowania się tożsamości obu płci pomiędzy przedstawicielami przynajmniej dwóch krajów europejskich (Polski i Belgii).

Badanie 2: Wymiary tożsamości a poziom lęku i sytuacja finansowa

Zarówno lęk, jak i sytuacja zawodowa jednostki wiązać się mogą z aktywnością przejawianą przez człowieka w codziennym życiu, zakresem możliwości, jakie ma do dyspozycji bądź z jakich jest w stanie skorzystać. Niski poziom lęku oraz w odczuciu jednostki adekwatne do jej potrzeb zasoby finansowe, pozwalające nie tylko na zaspokajanie podstawowych potrzeb, ale także na korzystanie z osiągnięć cywilizacyjnych i dóbr kultury, to także zasób, dzięki któremu jednostka, czując się bezpiecznie, może koncentrować się na indywidualnym rozwoju, podejmować różnorodne działania eksploracyjne, dokonywać wyborów i identyfikować się z nimi.

1. Problem

Badania podłużne nad związkiem lęku z wymiarami tożsamości (Crocetti, Hale, Meeus, Klimstra, Keijsers, 2009) przeprowadzone na grupie 1 313 osób w okresie adolescencji wykazały, iż wśród osób, które na początku badań miały wysoki poziom lęku, obserwowano wyraźnie więcej problemów w procesie formowania się tożsamości niż w grupie osób o niższym natężeniu lęku. W pierwszej z tych grup niższy był zakres podejmowanych zobowiązań, wykazano również, że osoby te silniej były skoncentrowane na ciągłym rozważaniu sensu podjętych zobowiązań i ich nieustannym rewidowaniu. Również w badaniach nad podejmowaniem decyzji, związanych z rozwojem kariery zawodowej (Saka, Gati, Kelly, 2008), wykazano, iż wyższy poziom lęku prowadzić może do doświadczanych przez osoby badane trudności w podejmowaniu decyzji w tym zakresie.

Jednak duże nasilenie lęku wiąże się nie tylko z podejmowaniem zobowiązań przez jednostki, ale także z zakresem podejmowanej eksploracji. Wraz ze wzrostem natężenia lęku rośnie także koncentracja na eksploracji wszerz, w głąb, a zwłaszcza na eksploracji ruminacyjnej, będącej formą eksploracji dezadaptacyjnej, wiążącej się z doświadczaniem trudności w podejmowaniu zobowiązań i obaw związanych z przyszłością (Luyckx, Schwartz, Berzonsky, Soenens, Vansteenkiste, Smits, Goossens, 2008).

Jak z tego wynika, osoby u których obserwuje się wysoki poziom lęku są częściej narażone na zwiększoną koncentrację na eksplorowaniu i unikaniu zobowiązań lub na trudnościach z podejmowaniem zobowiązań. Szczególnie silne konsekwencje może to mieć w tym okresie życia, kiedy młodzi ludzie kończą proces edukacji akademickiej, rozpoczynają pracę zawodową, zakładają rodziny, a więc stają się częścią społeczności osób dorosłych i podlegają regułom świata dorosłych.

Pytania, na które szukaliśmy odpowiedzi, to:

- (1) Które wymiary tożsamości wiążą się istotnie z natężeniem lęku, rozumianym jako cecha jednostki?
- (2) Czy sytuacja materialna, tak, jak ją spostrzega osoba badana w okresie wyłaniającej się dorosłości i wczesnej dorosłości ma związek z natężeniem lęku oraz poszczególnych wymiarów tożsamości?

2. Osoby badane

W badaniu wzięło udział 70 osób, w wieku od 25 do 40 lat. W próbie znalazło się 20 mężczyzn (28,6% próby) oraz 50 kobiet (71,4% próby). Znaczna większość uczestników badań (63 osoby, 90% próby) posiadała wykształcenie wyższe, 7 osób (10%) miało wykształcenie średnie. Badania przeprowadzono w maju i czerwcu w 2009 roku. Przeprowadziła je Elżbieta Garbarek - Sawicka (2009).

3. Narzędzia badawcze

Oprócz *Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości - DIDS*, w badaniu wykorzystano także *Inwentarz Stanu i Cechy Lęku - STAI* (Wrześniewski, Sosnowski, Jaworowska, Fecenec, 2006). Inwentarz *STAI* składa się z dwóch skal, opartych na różnym rozumieniu zmiennej, jaką jest lęk. W niniejszym badaniu wykorzystano skalę mierzącą lęk, jako względnie stałą cechę osobowości, która rozwija się szczególnie w okresie wczesnego dzieciństwa pod wpływem doświadczanych relacji społecznych.

Definicja lęku - cechy (L - cecha) przedstawia się następująco - jest to konstrukt, który oznacza „motyw lub nabytą dyspozycję behawioralną, która czyni jednostkę podatną na postrzeganie szerokiego zakresu obiektywnie niegroźnych sytuacji jako zagrażających i reagowanie na nie stanami lęku, nieproporcjonalnie silnymi w stosunku do wielkości obiektywnego niebezpieczeństwa (Spielberger, 1966; za: Wrześniewski, Sosnowski, Jaworowska, Fecenec, 2006, s. 6).

W badaniu kontrolowano także sytuację materialną osób badanych, zarówno obiektywną (wysokość dochodów przypadających średnio na każdą osobę w rodzinie), jak i subiektywną (poczucie możliwości zaspokajania potrzeb).

4. Wyniki

Natężenie poszczególnych wymiarów tożsamości zmienia się wraz z wiekiem (por. Brzezińska, Piotrowski, 2009b; por. Luyckx, Schwartz, Goossens, Pollock, 2008) i co się z tym wiąże - wraz z podejmowaniem kolejnych zobowiązań i realizowaniem zadań rozwojowych. Jak to uwidacznia Tab.4., także po 25 roku życia tożsamość jednostki podlega zmianom. Istotne współczynniki korelacji uzyskano w odniesieniu do skal podejmowania zobowiązania (PZ) i eksploracji w głąb (EG). Podobnie, jak w innych badaniach (Luyckx, Schwartz, Goossens, Pollock, 2008),

natężenie eksploracji spada, a zobowiązania rośnie z wiekiem osób badanych. Nie zaobserwowano natomiast istotnego związku pomiędzy wiekiem a lękiem.

Tab. 4. Związki między wymiarami tożsamości a wiekiem i lękiem-cechą

	EW	EG	ER	PZ	IZ	L - cecha
Wiek	- 0,16	- 0,26*	- 0,15	0,29*	0,10	0,20
L - cecha	0,26*	0,06	0,41***	- 0,34**	- 0,44***	-

Źródło: opracowanie Konrad Piotrowski na podstawie badań Elżbiety Garbarek - Sawickiej (2009)
($p = * 0,05; ** 0,01; *** 0,001$)

Stosunkowo silny - w większości przypadków silniejszy niż z wiekiem - jest związek wymiarów tożsamości z poziomem lęku. Podobnie, jak w badaniach Luyckx'a i in. (Luyckx, Schwartz, Goossens, Pollock, 2008) lęk wiąże się z wyższym natężeniem wymiaru eksploracji wszerej (EW) oraz eksploracji ruminacyjnej (ER). W odniesieniu do skali ER związek z lękiem jest silniejszy niż w przypadku skali EW, co może stanowić potwierdzenie tego, iż lęk jest jednym z czynników odpowiedzialnych za doświadczanie trudności w procesie rozwoju tożsamości.

W zgodzie z tym założeniem pozostają dane dotyczące związku lęku i skal zobowiązania. Wysoki poziom lęku stanowi czynnik ryzyka zarówno dla podejmowania zobowiązań (PZ), jak i dla identyfikacji z nimi (IZ). Osoby mające wysoki poziom lęku mogą więc być zagrożone utknięciem w procesie rozwoju tożsamości, wciąż podejmując na nowo eksplorację i będąc niezdolnymi do dokonywania wyborów odpowiednich dla siebie, w tym do podjęcia trwałych zobowiązań oraz zidentyfikowania się z nimi. W takiej sytuacji trudne może być rozwinięcie statusu tożsamości osiągniętej, a jednostka narażona jest na przedłużające się trwanie w okresie moratorium, które James Côté (2006) określił mianem *youthhood*.

Poszukując zmiennych, które mogą wiązać się zarówno z wymiarami tożsamości, jak i z natężeniem lęku doświadczanego przez jednostkę skoncentrowano się na sytuacji materialnej uczestników badań. Odnosząc się do obiektywnych danych, a więc wysokości miesięcznego dochodu przypadającego na każdą osobę w rodzinie (Tab. 5), wykazano, iż wyższy poziom lęku doświadczany jest przez osoby o niższych dochodach. Potwierdził się także wzorzec wyników

omówionych wcześniej, iż osoby doświadczające wyższego lęku cechuje wyższe natężenie eksploracji, zwłaszcza eksploracji wszerz (EW).

Tab. 5. Lęk i wymiary tożsamości a dochód na osobę w rodzinie

Skala	Dochód na osobę w rodzinie ³		Wynik testu t - Studenta
	900 – 1800 zł n = 34 wiek M = 33,78, sd = 4,35	powyżej 1800 zł n = 32 wiek M = 33,53; sd = 3,85	
Lęk - cecha	M = 2,18; sd = 0,43	M = 1,90; sd = 0,52	t(64) = - 2,34; p < 0,05
EW	M = 3,92; sd = 0,94	M = 3,46; sd = 0,85	t(64) = - 2,09; p < 0,05
EG	M = 3,65; sd = 0,73	M = 3,36; sd = 0,67	t(64) = - 1,68; p > 0,05
ER	M = 3,15; sd = 0,88	M = 2,95; sd = 1,01	t(64) = - 0,88; p > 0,05
PZ	M = 4,21; sd = 0,72	M = 4,45; sd = 0,92	t(64) = 1,18; p > 0,05
IZ	M = 4,33; sd = 0,67	M = 4,46; sd = 0,80	t(64) = 0,70; p > 0,05

Źródło: opracowanie Konrad Piotrowski na podstawie badań Elżbiety Garbarek - Sawickiej (2009)

Pomimo braku istotnych statystycznie różnic warto zauważyć, że osoby o niższych dochodach charakteryzują się także niższymi wynikami na skalach PZ i IZ. Osoby o niskich dochodach częściej skoncentrowane są więc na eksplorowaniu alternatyw (EW) być może z uwagi na subiektywnie dostrzeganą uciążliwość swojego położenia. Nieco bardziej angażują się także w ocenę zgodności podjętych zobowiązań z własnymi potrzebami i planami na przyszłość (EG).

Jak to przedstawia Tab. 6., ocena możliwości zaspokojenia bieżących potrzeb, dzięki posiadanym środkom finansowym, wiąże się zarówno z eksploracją ruminacyjną, jak i z identyfikacją z podjętymi zobowiązaniami. Dochody pozwalające jedynie na zaspokajanie bieżących potrzeb owocują niższą identyfikacją ze zobowiązaniami. Jednostki takie mogą oceniać uzyskane dotychczas wykształcenie czy zdobytą pracę jako nie spełniające ich osobistych standardów. Jednak, gdy jest się już dorosłym człowiekiem często niełatwo jest zmienić swoją sytuację z uwagi na obowiązki związane z posiadaniem rodziny czy poczucie bezpieczeństwa, jakie wiąże się z posiadaną już pracą. W takiej sytuacji nasileniu ulec może poczucie

³ Cztery osoby uzyskiwały dochód poniżej 900 złotych na osobę w rodzinie. Ze względu na małą liczebność, osoby te usunięto z prezentowanych analiz.

niespełnienia i rozczarowania, co przy jednoczesnym utrzymywaniu się *status quo* prawdopodobnie prowadzi do wzrostu ruminacyjnej eksploracji.

Tab. 6. Lęk i wymiary tożsamości a możliwości finansowe

Skala	Możliwości finansowe ⁴		Wyniki testu t - Studenta
	Moje dochody pozwalają na zaspokajanie bieżących potrzeb n = 35 wiek M = 33,14; sd = 4,35	Moje dochody pozwalają na zaspokajanie bieżących potrzeb oraz na oszczędności, inwestycje i przyjemności n = 31 wiek M = 34,06; sd = 3,66	
Lęk - cecha	M = 2,05; sd = 0,49	M = 1,98; sd = 0,47	t(64) = - 1,62; p > 0,05
ES	M = 3,84; sd = 0,95	M = 3,48; sd = 0,82	t(64) = - 1,62; p > 0,05
EG	M = 3,56; sd = 0,77	M = 3,42; sd = 0,70	t(64) = - 0,80; p > 0,05
ER	M = 3,23; sd = 1,03	M = 2,77; sd = 0,79	t(64) = - 2,02; p < 0,05
PZ	M = 4,22; sd = 0,92	M = 4,53; sd = 0,74	t(64) = 1,49; p > 0,05
IZ	M = 4,22; sd = 0,80	M = 4,59; sd = 0,66	t(64) = 2,05; p < 0,05

Źródło: opracowanie Konrad Piotrowski na podstawie badań Elżbiety Garbarek - Sawickiej (2009)

5. Podsumowanie

Uzyskane wyniki potwierdzają hipotezę, iż wysoki poziom lęku stanowi istotny czynnik ryzyka dla formowania się tożsamości jednostki, zwiększając natężenie eksploracji, ze szczególnym uwzględnieniem jej ruminacyjnego charakteru. Osoby takie angażują się w rozpoznawanie wciąż na nowo tych samych obszarów, przy jednocześnie obniżonej zdolności do dokonania jakiegoś wyboru i podejmowania zobowiązań związanych z decyzją. Osoby o wysokim poziomie lęku mają także, jak się okazało, trudności w zidentyfikowaniu się z podjętymi przez nie zobowiązaniami, co być może zwrótnie zwiększa poziom eksploracji ruminacyjnej. Wysoki poziom cechy lęku, uwarunkowanej według Spielberga wczesnymi doświadczeniami socjalizacyjnymi (za: Wrześniewski, Sosnowski, Jaworowska, Fecenec, 2006), może zatem istotnie zmniejszać szanse jednostki na zdobycie wysokiej pozycji społecznej,

⁴ Cztery osoby stwierdziły, że ich dochody „nie pozwalają na zaspokajanie bieżących potrzeb”. Ze względu na małą liczebność osoby te usunięto z prezentowanych analiz.

dodatkowo utrudniając formowanie się tożsamości i zwiększając ryzyko utknięcia w procesie rozwoju poprzez fiksację na działaniach eksploracyjnych. Zła, we własnej ocenie, sytuacja materialna wydaje się być czynnikiem dodatkowo zwiększającym ryzyko uruchomienia się tutaj mechanizmu błędnego koła, kiedy to działania o charakterze eksploracyjnym nie przynoszą spodziewanych efektów i w dłuższej perspektywie czasu okazują się działaniami dezadaptacyjnymi.

Dyskusja i wnioski

Przedstawione badania, w dużej mierze dotyczyły czynników, które wpływają na rozwój jednostki od wczesnego dzieciństwa. Silnie zdeterminowany genetycznie temperament, cecha lęku mająca swoje korzenie we wczesnych doświadczeniach socjalizacyjnych w rodzinie, a wreszcie płeć, związana ze specyficznymi oddziaływaniami wychowawczymi i kulturowymi, stanowią tło dla kształtowania się adaptacyjnych bądź dezadaptacyjnych sposobów budowania tożsamości.

Brak temperamentalnych predyspozycji do radzenia sobie z silną stymulacją, oraz częste doświadczanie negatywnych, długo utrzymujących się emocji, może wpływać na relacje dziecka z jego opiekunami, zwłaszcza gdy nie potrafią oni w satysfakcjonujący sposób radzić sobie z takimi sytuacjami. Napięcie, przewaga kar nad nagrodami, częste strofowanie dziecka doprowadzić mogą do rozwinięcia się wysokiego poziomu lęku, który obok uwarunkowań temperamentalnych stanowił będzie kolejny czynnik ryzyka dla rozwoju w okresie adolescencji, wyłaniającej się dorosłości i wczesnej dorosłości.

Wraz z rozpoczęciem okresu adolescencji i początkami procesu usamodzielniania się jednostki, te wczesne doświadczenia wchodzi w interakcję z czynnikami społecznymi i oddziałują na aktywność życiową młodego człowieka. Niska aktywność i lęk, rzutować mogą na proces edukacji oraz zdolność jednostki do podjęcia pracy dającej odpowiednie/wystarczające dochody, a tym samym doprowadzić do pojawienia się kolejnego czynnika ryzyka.

W takiej sytuacji eksploracja jest zachowaniem naturalnym i nawet wskazanym, ale tylko wtedy, gdy może doprowadzić do lepszej orientacji w dostępnych możliwościach i rozpoznania własnych potrzeb. W interakcji z opisanymi czynnikami ryzyka, bardziej prawdopodobne jest jednak, iż eksploracja przybierze charakter ciągłego rozpoznawania znanych już obszarów.

Brzezińska, A. I., Piotrowski, K., Garberek - Sawicka, E., Karowska, K., Muszyńska, K. (2010). Wymiary tożsamości a ich podmiotowe i kontekstowe korelaty. *Studia Psychologiczne*, 49 (1), 81-93.

Uruchamia się więc mechanizm błędnego koła, które intensyfikuje ruminacyjną eksplorację, a brak zasobów będących do dyspozycji jednostki sprawia, iż nie jest ona zdolna do jego przerwania.

Literatura

- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood. A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55 (5), 469 - 480.
- Arnett, J. J. (2002). The psychology of globalization. *American Psychologist*, 57 (10), 774 - 783.
- Arnett, J. J. (2004). *Emerging adulthood: the winding road from late teens through the twenties*. New York: Oxford University Press.
- Berzonsky, M. D., Kuk, L. S. (2000). Identity status, identity processing style, and the transition to university. *Journal of Adolescent Research*, 15 (1), 81 - 98.
- Bosma, H. A., Kunnen, S. E. (2001). Determinants and mechanisms in ego identity development: A review and synthesis. *Developmental Review*, 21, 39 - 66.
- Brzezińska, A., Piotrowski, K. (2009a – w druku). Polska adaptacja *Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS)*.
- Brzezińska, A., Piotrowski, K. (2009b – w druku). Diagnoza statusów tożsamości w okresie adolescencji, wylaniającej się dorosłości i wczesnej dorosłości za pomocą *Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS)*.
- Buhl, H. M., Lanz, M. (2007). Emerging adulthood in Europe: common traits and variability across five European countries. *Journal of Adolescent Research*, 22 (5), 439 - 443.
- Costa, P. T., McCrae, R. R. (1992). *Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and the Five Factor Inventory (NEO-FFI): Professional manual*. Odessa: Psychological Assessment Resources.
- Côté, J. E. (2006). Emerging adulthood as an institutionalized moratorium: risks and benefits to identity formation. W: J. J. Arnett, J. L. Tanner (red.), *Emerging adults in America: coming of age in the 21st century* (s. 85 - 116). Washington: American Psychological Association.
- Cramer, P. (2000). Development of identity: gender makes a difference. *Journal of Research in Personality*, 34, 42 - 72.
- Crocetti, E., Hale, W. W., Meeus, W., Klimstra, T., Keijsers, L. (2009). Anxiety trajectories and identity development in adolescence: a five-wave longitudinal study. *Journal of Youth and Adolescence*, 38 (6), 839 - 849.
- Eliasz, A. (2003). Transakcyjny model temperamentu: analiza właściwości temperamentu z perspektywy nomotetycznego oraz idiograficznego badania osobowości. W: Z. Chłewiński, A. Sękowski (red.), *Psychologia w perspektywie XXI wieku* (s. 49 - 95) Lublin: Wydawnictwo Towarzystwo Naukowe KUL.
- Erikson, E. H. (1950). *Childhood and society*. New York: Norton.
- Erikson, E. H. (1964). Human strength and the cycle of generations. W: E. H. Erikson (red.), *Insight and responsibility: lectures on the ethical implications of psychoanalytic insight* (s. 111 - 157). New York: Norton.
- Garberek-Sawicka, E. (2009). *Odkrywanie historii rodzinnej a status tożsamości*. Poznań: Instytut Psychologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (niepublikowany maszynopis pracy magisterskiej).

- Brzezińska, A. I., Piotrowski, K., Garbarek - Sawicka, E., Karowska, K., Muszyńska, K. (2010). Wymiary tożsamości a ich podmiotowe i kontekstowe korelaty. *Studia Psychologiczne*, 49 (1), 81-93.
- Grotevant, H. D. (1987). Toward a process model of identity formation. *Journal of Adolescent Research*, 2, 203 – 222.
- Karowska, K. (2009). *Temperament a gotowość do wykluczania w późnej fazie dorastania*. Poznań: Instytut Psychologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (niepublikowany maszynopis pracy magisterskiej).
- Luyckx, K., Schwartz, S. J., Berzonsky, M. D., Soenens, B., Vansteenkiste, M., Smits, I., Goossens, L. (2008). Capturing ruminative exploration: Extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence. *Journal of Research in Personality*, 42, 58 - 82.
- Luyckx, K., Schwartz, S. J., Goossens, L., Pollock, S. (2008). Employment, sense of coherence and identity formation: contextual and psychological processes on the pathway to sense of adulthood. *Journal of adolescent research*, 23 (5), 566 – 591.
- Luyckx, K., Soenens, B., Goossens, L., Beckx, K., Wouters, S. (2008). Identity exploration and commitment in late adolescence: correlates of perfectionism and mediating mechanisms on the pathway to well - being. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 27 (4), 336 - 361.
- Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego – identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3 (5), 551 – 558.
- Meeus, W., Iedema, J., Maassen, G. H. (2002). Commitment and exploration as mechanisms of identity formation. *Psychological Reports*, 90, 771 – 785.
- Muszyńska, K. (2009). *Temperament a gotowość do wykluczania w okresie wczesnej dorosłości*. Poznań: Instytut Psychologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (niepublikowany maszynopis pracy magisterskiej).
- Reed, M. B., Bruch, M. A., Haase, R. F. (2004). Five-factor model of personality and career exploration. *Journal of Career Assessment*, 12 (3), 223 – 238.
- Schwartz, S. (2001). The evolution of eriksonian and neo-eriksonian identity theory and research: a review and integration. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 1 (1), 7 - 58.
- Schwartz, S. J., Côté, J. E., Arnett, J. J. (2005). Identity and agency in emerging adulthood: two developmental routes in the individualization process. *Youth and Society*, 37 (2), 201 - 229.
- Strelau, J. (2002). *Psychologia temperamentu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Strelau, J., Zawadzki, B. (2008). Psychologia różnic indywidualnych. W: J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki* (tom 1, s. 765 - 846). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Waterman, A. (1999). Identity, identity statuses, and identity status development: a contemporary statement. *Developmental Review*, 19, 591 - 621.
- Wrześniewski, K., Sosnowski, T., Jaworowska, A., Fecenec, D. (2006). *Inwentarz Stanu i Cechy Lęku STAI. Polska adaptacja STAI. Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.
- Zawadzki, B., Strelau, J. (1997). *Formalna charakterystyka zachowania - kwestionariusz temperamentu (FCZ - KT). Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.